

ҚАЗАҚСТАН
РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ҚҰҚЫҚТЫҚ САЯСАТ
ТҰЖЫРЫМДАМАСЫНЫҢ
ЖОБАСЫНА
АЛЬТЕРНАТИВТІ
ҰСЫНЫСТАР

ҚЫЛМЫСТЫҚ
ПРОЦЕСС

2021

**ҚАЗАҚСТАН
РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ҚҰҚЫҚТЫҚ САЯСАТ
ТҰЖЫРЫМДАМАСЫНЫҢ
ЖОБАСЫНА
АЛЬТЕРНАТИВТІ
ҰСЫНЫСТАР**

**ҚЫЛМЫСТЫҚ
ПРОЦЕСС**

**Алматы
2021**

Бұл басылым Сорос-Қазақстан Қорының қаржылық қолдауымен «Қоғамдық бастамалар үшін демократиялық тәжірибелердің ортақ кеңістігі: демократиялық саяси тәжірибелер мен механизмдерді дамыту бойынша шешімдер қабылдауға азаматтық қоғамның қатысуына жәрдемдесу» жобасы аясында шығарылды. Бұл басылымның мазмұны авторлардың көзқарасын көрсетеді және міндетті түрде Қордың көзқарасын білдірмейді.

Барлық материалдар пайда табумен байланысты емес әлеуметтік мақсатта пайдаланылады.

I. 2010–2020 ЖЫЛДАРҒА АРНАЛҒАН ҚҰҚЫҚТЫҚ САЯСАТ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫНЫҢ ІСКЕ АСЫРЫЛУЫНА ҚЫСҚАША ТАЛДАУ

Бұл талдау 2010–2020 жылдарға арналған Құқықтық саясат тұжырымдамасының (бұдан әрі — Тұжырымдама) ережелері ұлттық заңнама мен тәжірибеде қаншалықты толық және жүйелі түрде енгізілді деген мәселе бойынша жазбаша заңгерлік кеңес беру түріндегі ғылыми-тәжірибелік зерттеу болып табылады.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы № 858 Жарлығымен бекітілген Тұжырымдамада қылмыстық-процестік заңнаманы дамытудың басымдылығы адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғауға бағытталған қылмыстық сот төрелігінің іргелі принциптерін одан әрі дәйекті түрде жүзеге асыру болып қала береді деп көрсетілген. Бұл қылмыстық іс жүргізу заңнамасын және жедел-ізвестіру қызметі туралы заңнаманы тиімді қолдануды қамтамасыз ететін оңтайлы құқықтық тетіктерді әзірлеуді талап етеді.

Тұжырымдамада заңнаманы одан әрі жетілдіру қажеттілігі туралы жалпы үндеулерден басқа, ол қарастыратын кезеңге қылмыстық іс жүргізу заңнамасын жетілдірудің айтарлықтай нақты негізгі бағыттары тұжырымдалған.

Осы зерттеудің әдіснамалық дәлдігі мен толықтығы үшін Тұжырымдамада аталған бағыттардың әрқайсысының қаншалықты тиімді жүзеге асырылғанын және қаншалықты тиімді жүзеге асырылғанын сипаттауға тікелей көшейік.

1. Хаттама нысанының элементтерін пайдалана отырып, қылмыстық теріс қылықтар бойынша қылмыстық іс жүргізу тәртібін заңнамалық реттеу

Тұжырымдаманың бұл ережесі 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап Қылмыстық кодекстің (бұдан әрі — ҚК) және Қылмыстық процестік кодексінің (бұдан әрі — ҚПК) күшіне енгеннен соң толық көлемде жүзеге асырылды.

ҚПК 191-бабының 15-бөлігінде осы баптың 16–24-бөліктерінде көзделген қылмыстық теріс қылықтар туралы істер бойынша анықтау жүргізу қажет емес және жиналған материалдар істі сотта қарауға негіз болып табылады деп көрсетілген. Аталған нормалар хаттамалық нысанда тергелетін қылмыстық құқық бұзушылықтардың соттылығы мен тергеулік юрисдикциясын анықтайды.

Мұндай тергеуді жүргізу тәртібі «Қылмыстық теріс қылық туралы істер бойынша іс жүргізудің ерекшеліктері» 55-тарауында реттеледі. Онда анықтау органы адамнан күдікті ретінде жауап алынған кезден бастап он тәулік ішінде қылмыстық теріс қылық туралы хаттама жасайды деп көрсетілген. Хаттамада мыналар көрсетіледі: хаттаманың жасалған уақыты мен орны, хаттаманы кімнің жасағаны, күдіктінің жеке басы туралы деректер, қылмыстық теріс қылық жасалған орын мен уақыт, оқиға, оның тәсілдері, себептері, салдары және басқа да елеулі мән-жайлар, қылмыстық теріс қылықтың болғанын және құқық бұзушының кінәсін растайтын нақты деректер, қылмыстық теріс қылық құрамының белгілері, жәбірленуші туралы деректер, оған келтірілген залалдың сипаты мен мөлшері.

Заңда сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам нәтижелері бойынша қылмыстық құқық бұзушылықтың ізі және күдіктінің, айыпталушының кінәсінің өзге де дәлелдері анықталған тергеу және өзге де іс жүргізу әрекеттерін ғана жасауға құқылы деп нақты көрсетілген. Бұл ретте, егер істің белгіленген мән-жайларын күдікті және оның қорғаушысы, жәбірленуші дауламаса, ол жиналған дәлелдемелермен шектелуге құқылы.

Тергеудің хаттамалық нысанында қолданылуы мүмкін қылмыстық іс жүргізушілік мәжбүрлеу шараларының ішінде анықтау органдарының және соттың шақыруы бойынша келу, сондай-ақ оларға тұрғылықты жерін өзгерту туралы хабарлау бойынша міндеттемеден бас тартуға ғана жол беріледі. Осылайша, жеке бас бостандығына құқықты қатаң шектеу күтілмейді.

Осы санаттағы істерді сотта қараудың ерекшелігі болып қылмыстық құқық бұзушылық туралы хаттаманы судьяның өзі жариялауы, ал қажет болған жағдайда істің басқа материалдарын ұсынады, содан кейін басқа да процестік әрекеттерді жүзеге асыруы табылады. Істер сотқа келіп түскен күннен бастап он бес күн ішінде сотта қаралуға жатады. Бұл мерзім ұзартылуы мүмкін, бірақ бір айдан аспауы керек.

Жаза ретінде Қазақстан Республикасының шегінен шығарып жіберу көзделген, сондай-ақ күдікті ұсталған жағдайлардағы қылмыстық теріс қылықтар туралы істер сотқа келіп түскен күні қаралады. Қылмыстық теріс қылық туралы іс бойынша қаулы істі қарау аяқталғаннан кейін дереу жарияланады.

Сотқа дейінгі тергеп-тексерудің хаттамалық нысаны істің барлық мән-жайларын зерттеудің жан-жақтылығы мен толықтығына, сондай-ақ процеске қатысушылардың барлық құқықтарын қамтамасыз етуге толық кепілдік бермейтін барынша оңайлатылған іс жүргізу болып табылатыны анық. Отандық қылмыстық процестің тарихында осыған ұқсас институтты пайдаланудың теріс репрессиялық тәжірибесі болды, бұл ақыр соңында түрмедегі тұрғындардың негізсіз өсуіне әкелді¹.

Хаттамалық нысанның қазіргі нысанда құқықтық реанимациялануы материалдық құқыққа қылмыстық құқық бұзушылық түсінігінің енгізілуіне байланысты болды, бұл қылмыстық іс жүргізу нысанының шекарасын қоғамдық қауіптілігі аз бірқатар құрамдарға дейін кеңейтті. Бұл өз кезегінде тиісті қарапайым және арзан қылмыстық іс жүргізу институттарын құруды талап етті.

Сонымен қатар, хаттамалық нысандағы сот ісін жүргізу құрылымының өзі тікелей ұқсастық бойынша әкімшілік және деликтік құқықтан алынғандығы анық: бүкіл процесс мәні бойынша сотқа дейінгі іс жүргізудің біртұтас процессуалдық актісін — хаттаманы жасаудан және оны жеке құқықтардың минималды кепілдіктерімен соттың кейіннен қарауынан тұрады.

Процестің осы оңайлатылған нысанындағы шығындардан белгілі бір дәрежеде ҚПК 527-бабының 2-бөлігіне сәйкес, егер қорғаушы тарапынан қарсылық болмаған жағдайда ғана тергеуші хаттама толтырумен ғана шектелуі мүмкін, ал ҚПК 529-бабының 5-бөлігіне сәйкес сот қылмыстық құқық бұзушылық туралы істерді қарау кезінде прокурордың қатысуы міндетті болып табылады. Бұл ҚПК 67-бабының 9-тармағына сәйкес істі қарауға қорғаушының міндетті түрде қатысуын білдіреді.

Осылайша, қорғаныс құқығы, егер заңда тергеудің неғұрлым күрделі нысандарына көшу мүмкіндігі көрсетілсе, ол қылмыстық жауапкершілікке тартылған адам үшін құқықтық

¹ 1960-шы жылдардың ортасынан 1980-жылдардың ортасына дейін кеңестік қылмыстық процесте материалдарды дайындаудың хаттамалық формасын пайдалану дәйекті түрде кеңейтілді. «Нәтижесінде 1966 жылдың өзінде бас бостандығынан айыру жазасына кесілгендердің саны бір жарым есеге, яғни 491,3 мың адамға дейін өсті. Өкінішке орай, сол бастап қылмыстың да, соттылықтың да кейінгі, үздіксіз дерлік өсуі басталды. 1984 жылы 2 029 000 қылмыс тіркелді, 1 288 000 адам сотталды, оның ішінде 1965 жылғы 329 000 адамға қарсы 632 000 адам түрмеге жабылды. Неғұрлым жазалау шаралары қолданылса, қылмыс деңгейі соғұрлым жоғары болды. Ал, ерекше назарға алатын мәселе, аса қауіпті қылмыстар — кісі өлтіру, ауыр дене жарақаттары, тонау көбейіп кетті. Оның себебі қарапайым болып табылады — қоғамның әлеуметтік құрылымы тез өзгерді: қылмыстық жазаға тартылғандар саны жыл сайын артып келеді. Кешегі 600 000-ға жуық лагерь демалушысы «соншалықты алыс емес жерлерден» қалалар мен ауылдарға оралды, олар өздерімен бірге моральдық нормаларға, басқа әдеттерге және байланыстарға басқа көзқарасты әкелді». // В. Радченко «Жақсы отырыс. Ерлердің төрттен бір бөлігі түрме университеттерінен өтті.», «Ресей газеті», 02.09.2008 // Сайтта қол жеткізуге болады: <https://rg.ru/2008/09/02/radchenko.html>.

кепілдіктерді сақтаудың ең төменгі деңгейіне кепілдік бере алатындай қамтамасыз етіледі. Бұл тұжырым уәкілетті мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалардың сотқа дейінгі тергеп-тексерудің хаттамалық нысанын жүйелі түрде теріс пайдалануы туралы ақпараттың қоғамдық ғылыми-тәжірибелік талқылау саласында толық дерлік болмауымен және қылмыстық іс жүргізу қатынастарының осы сегментінде адам құқықтарының жаппай бұзылуымен расталады.

Осылайша, Тұжырымдаманың бұл нормасы салалық заңнамада жүзеге асырылады. Адам құқықтары мен әділ қылмыстық процестің халықаралық стандарттарын сақтау тұрғысынан бұл институтты енгізудің құқықтық салдары анық емес болып табылады: бір жағынан, рәсім тым жеңілдетілген және іс жүргізу кепілдіктерін қамтымайды, екінші жағынан, ол қатаң жазаға және соттылыққа әкеп соқпайтын шығармаларға ғана қолданылады, сондай-ақ қорғаудың талап етуі бойынша неғұрлым күрделі нысандарға көшуді жоққа шығармайды.

2. Қылмыстық процесті оңайлатуға және тиімділігін арттыруға, оның ішінде сотқа дейінгі іс жүргізу тәртібін оңайлатуға бағыттау; тергеуге дейінгі тексерулерді заңнамалық тұрғыдан алып тастау.

Жаңа ҚПК-те кеңестік кезеңнен бері қолданылып келе жатқан қылмыстық істі қозғау сатысы «тергеуге дейінгі тексеру» деп аталатын кезеңді алып тастады. Қазіргі уақытта кез келген дәлелді мәлімдеме, қылмыс туралы хабарлама СДТБТ-да (Сотқа дейінгі тергеулердің бірыңғай тізілімі) міндетті түрде тіркелуі тиіс. Бұл тергеу органдарына дәлелдемелерді жинауға бағытталған, сондай-ақ азаматтардың құқықтарын шектеуге байланысты қылмыстық-процестік ықпал ету шараларының барлық тетігін іс жүзінде көрсетілген мерзімде қылмыс туралы мәліметтерді тиісті түрде тіркеген кезден бастап қолдануға мүмкіндік береді.

Мұндай реформа бірден бірнеше мәселені шешеді деп есептелді. Бұл бір жағынан қылмыстық процеске тартылған азаматтардың құқықтарын қамтамасыз етеді, өйткені ол тиісті іс жүргізу нысаны тұрғысынан күмәнді тексеру әрекеттерін болдырмайды (түсініктеме алу, тексеру тағайындау, құжаттарды талап ету, т.б.); және заңмен нақты реттелген тәртіпте жедел-ізвестіру іс-шараларын жүргізуге дереу мүмкіндік береді. Екінші жағынан, сотқа дейінгі іс жүргізуді бастау себептерін тіркеудің жоғарыда аталған тәртібін енгізу қылмыстарды тіркеуден жасыру тәжірибесін бұзады, сондай-ақ сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін азайтады деп болжанған. Өйткені, тергеуге дейінгі тексеру барысында кәсіпкерлер мен азаматтарға қаржы-шаруашылық құжаттарын тартып алу, сараптама тағайындау және аталған тұлғаларға ұзақ уақыт бойы қолайсыздық тудыратын басқа да әрекеттер жасау арқылы қысым көрсету жиі орын алған. Оның үстіне қылмыстық іс жүргізу қатынастарының орбитасына тартылған субъектілердің өздері де белгісіз құқықтық мәртебеде болды және қылмыстық қудалаудан өзін толық қорғай алмады. Бірақ қудалау кейде көрсетілген адамдар қылмыстық қудалау органымен бейресми түрде тіл табысқанға дейін кешіктірілді.

Сотқа дейінгі іс жүргізу тәртібін жеңілдету аясында қорғау жағынан қылмыстық процеске қатысушылардың құрамы өзгерді. Істің мән-жайы туралы қандай-да бір ақпаратты білетін адамдардан (бұл адамдардың қылмыс жасауға қатысуы анық болмаса, бірақ жоққа шығарылмаған кезде) жауап алу мүмкіндігін жоғалтпау үшін тергеуге дейінгі іс жүргізу субъектілерінің қатарына қорғауға құқығы бар куә енгізілді. Қазір күдікті мәртебесі ол сотқа жеткізілгенге дейін сақталады.

Қорғауға құқығы бар куә мәртебесін енгізу, біздің ойымызша, күдіктінің жауап алу кезінде қорғалу құқығын және куәға иммунитетін қамтамасыз ету мәселесін белгілі бір дәрежеде шешті, өйткені мұндай куәға қылмыстық жауапкершілікке тартылған адамға қатысты қолданылатын іс жүргізу тәртібімен жауап алу мүмкіндігі берілді. Бұл сондай-ақ прокуратура органдарына осы жолмен алынған нақты деректерді кейінгі қудалау үшін қолайлы сапада сақтауға мүмкіндік береді.

Қылмыстық процесті оңайлатуға және тиімділігін арттыруға бағытталған өзгерістер аясында қылмыстық қудалау тәртібі қысқартылды. Алайда, іс жүргізу тәртібін мұндай «жеңілдету» декоративті сипатқа ие болды, өйткені ол күдіктінің әрекетін дерлік ұқсас іс жүргізу формальдылығымен саралау туралы ұйғарым шығару қажеттілігімен ауыстырылды.

Біздің ойымызша, бұл бағыттағы реформа шала-шарпы болып, саладағы бар проблемаларды ішінара ғана шешті. Жаңа ҚПК-нің әрекет ету кезеңінің басында барлық өтініштердің жалпы тіркелуі аумақтардағы қылмыстылық жағдайының көрсеткіштерінің нашарлауына әкелді, ал жағдайды теңестірудің кейінгі әрекеттері, ақырында, криминалистикалық тұрғыдан келешегі жоқ мәлімдемелер мен басқа да бюрократиялық айла-шарғылар арқылы «бұйрықты алып тастау» арқылы тіркеуден бас тарту тәжірибесін жасырын түрде қайта жандандырды.

Бұл мәселеде кеңестік кезеңнен қалған құқық қорғау органдарының жұмыс сапасын бекітілген көрсеткіштер бойынша бағалау жүйесі, оның ішінде, ашылған және тергелген қылмыстар саны мен бастапқы тіркелгендер санына қатынасы жағдайды нашарлатты. Қолайлы есептілік көрсеткіштеріне ұмтылу қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы ақпаратты тіркеуді манипуляциялаудың жоғарыда аталған тәжірибелерінің қайта жандануына әкелді.

Сонымен қатар, қадағалау органы алдында оның қажеттілігін егжей-тегжейлі негіздеу міндетінсіз дереу тергеуді бастау мүмкіндігі қылмыстық қудалау органдарының қолын белгілі бір дәрежеде босатқан болатын. Бұл жағдай кейде қылмыстық іс жүргізу орбитасына негізсіз тартылған тұлғалардың құқықтарын шектеуге әкеледі. Бұл мәселенің мәні процестің сотқа дейінгі сатыларында адам құқықтарын қорғау функциясын нашар жүзеге асыратын тергеу соттарының тиімсіздігінде жатыр. Шынайы тәуелсіздіктен айырылған тергеу судьялары іс жүзінде қарапайым азаматтарға қарағанда қылмыстық қудалау органдарына көбірек қолдау көрсетеді.

Өкінішке орай, реформаның бұл бағыты салыстырмалы түрде сәтті жүзеге асырылды — есеп беру мен бақылаудың бір жүйесі басқаларымен ауыстырылғандықтан, процессуалдық қағазбастылықтың азаюы мардымсыз болды. Бірақ сонымен бірге уәкілетті мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалар жұмысының тиімділігін бағалаудың ресми, таза бюрократиялық жүйесінің атавизмдері сақталды. Сонымен қатар, сотқа дейінгі іс жүргізудің инвизиторлық басталуы қылмыстық істі қозғау сатысында болған шектеулер шеңберінен шығып кетті. Бұл негізсіз қылмыстық қудалауға және азаматтардың құқықтарын шектеуге байланысты шектен шығуды жоққа шығармайды.

3. Қамауға алудың баламалы бұлтартпау шараларын, оның ішінде кепілді қолдануды кеңейту үшін жағдай жасау

Бұл бағытта заңнамадағы өзгерістер айтарлықтай күрт болғанын мойындау керек. 2015 жылғы ҚПК-де кепіл сомасы айтарлықтай қысқартылды, бұл оларға қатысты осы бұлтартпау шарасы қолданылған тұлғалар үшін оны орындаудың материалдық мүмкіндіктерін айтарлықтай жеңілдетті.

Мәселен, мысалы, 1997 жылғы Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 148-бабының 3-бөлігіне сәйкес, кепіл сомасы мынадан кем болмауы керек: шағын ауырлықтағы қылмыс жасағандығына айыпталуы кезінде — айлық есептік көрсеткіштің жүз еселенген мөлшерінен; орта ауырлықтағы байқаусызда жасалған қылмысқа айыпталуы кезінде — айлық есептік көрсеткіштің үш жүз еселенген мөлшерінен; орташа ауырлықтағы, қасақана қылмыс жасағандығына айыпталуы кезінде — айлық есептік көрсеткіштің бес жүз еселенген мөлшерінен; ауыр қылмыс жасағандығына айыпталуы кезінде — айлық есептік көрсеткіштің мың еселенген мөлшерінен кем болмайды.

2015 жылғы ҚПК-те кепіл мөлшері мынадан кем болмауы керектігі айтылған болатын: онша ауыр емес қылмыс жасады деп күдік келтірілген кезде — айлық есептік көрсеткіштің елу

еселенген мөлшерінен; ауырлығы орташа қылмысты абайсызда жасады деп күдік келтірілген кезде — айлық есептік көрсеткіштің жүз елу еселенген мөлшерінен; ауырлығы орташа қылмысты қасақана жасады деп күдік келтірген кезде — айлық есептік көрсеткіштің екі жүз елу еселенген мөлшерінен; ауыр қылмыс жасады деп күдік келтірілген кезде — айлық есептік көрсеткіштің бес жүз еселенген мөлшерінен кем бола алмайды. Яғни, кепілдің максималды мөлшері екі есеге қысқарды.

Одан әрі Қазақстан Республикасының 2018 жылғы 12 шілдедегі No 180-VI «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне қылмыстық, қылмыстық іс жүргізу заңнамасын және құқық қорғау және арнаулы мемлекеттік органдардың қызметін жетілдіру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңымен кепіл мөлшерінің төменгі шегі қысқартылды, сондай-ақ аса ауыр қылмыс жасады деген күдік туындаған жағдайда бұл бұлтартпау шарасын қолдану мүмкіндігі енгізілді.

Оған сәйкес, кепіл онша ауыр емес қылмыс жасады деп күдік келтірілген кезде — айлық есептік көрсеткіштің отыз еселенген мөлшерінен кем, бірақ айлық есептік көрсеткіштің бір жүз жиырма еселенген мөлшерінен көп; ауырлығы орташа қылмысты абайсызда жасады деп күдік келтірілген кезде — айлық есептік көрсеткіштің бір жүз жиырма еселенген мөлшерінен кем, бірақ айлық есептік көрсеткіштің екі жүз еселенген мөлшерінен көп; ауырлығы орташа қылмысты қасақана жасады деп күдік келтірген кезде — айлық есептік көрсеткіштің екі жүз еселенген мөлшерінен кем, бірақ айлық есептік көрсеткіштің үш жүз елу еселенген мөлшерінен көп; ауыр қылмыс жасады деп күдік келтірілген кезде — айлық есептік көрсеткіштің үш жүз елу еселенген мөлшерінен кем, аса ауыр қылмыс жасады деп күдік келтірілген кезде айлық есептік көрсеткіштің бес жүз еселенген мөлшерінен кем бола алмайды.

Осылайша, Тұжырымдаманы жүзеге асыру жылдарында заң шығарушы кепіл сомасына қойылатын талаптарды айтарлықтай төмендетті. Алайда, заңнамадағы мұндай түбегейлі өзгерістер, өкінішке орай, бұл бұлтартпау шарасын қолдану істері санының сәйкесінше тұрақты өсуіне әкелмеді, бұл Жоғарғы Соттың веб-сайтынан алынған және төмендегі кестеде көрсетілген деректермен дәлелденді².

Тергеу соттарында қамауға алуды және кепілді қолдану тәжірибесі.

Жылдар	Қамау	Кепіл
2015	11 528	166
2016	11 644	116
2017	16 326	135
2018	9834	849
2019	10 176	557
2020	11 603	311

Мыңдаған қамауға алу жағдайларының кепілді қолданудың бірнеше жүз эпизодтарына қатынасы гуманизмді, адамның жеке бас бостандығына құқығын сақтау дәрежесін және қылмыстық сот ісін жүргізуде кепілдің дамуын анық сипаттайды деп санаймыз.

Қылмыстық-процессуалдық мәжбүрлеудің негізсіз қатал рухы, біздің ойымызша, жоғарыда аталған тергеу судьяларының шынайы тәуелсіздігінің жоқтығынан болып табылады: лауазымды тұлғалар бола отырып, іс жүзінде атқарушы билікке есеп береді, олар, негізінен, құқық қорғау органдарының тілегін заңдастырып, осы салада қолданылып жүрген халықаралық

² <https://sud.gov.kz/rus/node/274032>.

шарттардың рухы мен мазмұнына сүйене отырып, адам құқықтарын толықтай қорғай алмайды.

4. Тараптарды татуластыру және келтірілген зиянды өтеу негізінде қалпына келтіруші сот төрелігінің жаңа институттарын енгізу

Айта кету керек, қылмыстық іс жүргізу теориясындағы қалпына келтіретін сот төрелігі идеясы ұзақ уақыт бойы талқыланып келеді, және оның заңнамаға ішінара іске асырылуы «Медиация туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 28 қаңтардағы № 401-IV Заңының қабылдануынан басталды. Одан әрі «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне медиация мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2011 жылғы 28 қаңтардағы № 402-IV Заңы қабылданды. Осы заңмен 1997 жылғы Қылмыстық іс жүргізу кодексі медиация тәртібімен қылмыстық жауаптылықтан босату мүмкіндігін реттейтін нормалармен, сондай-ақ қылмыстық сот ісін жүргізудегі медиатор түсінігін беретін 88-1-баппен толықтырылды.

Осы бапқа сәйкес медиатор заң талаптарына сәйкес медиацияны жүргізу үшін тараптар тартатын тәуелсіз жеке тұлға болып табылады.

Заңның ескі редакциясы медиаторға келесі құқықтарды берді:

- 1) қылмыстық процесті жүргізуші органның медиация тараптарына берген мәліметтерімен танысу;
- 2) медиация тараптары болып табылатын қылмыстық процеске қатысушылар туралы деректермен танысу;
- 3) қылмыстық процестік заңнамаға сәйкес медиация тараптары болып табылатын қылмыстық процеске қатысушылармен кездесулердің саны мен ұзақтығын шектемей, оңаша және құпия түрде кездесу.

Қазіргі уақытта Қылмыстық кодекстің 68-бабында медиация негізінде қылмыстық жауаптылықтан босатудың материалдық-құқықтық негіздері белгіленген. Осы бапқа сәйкес, адам өліміне әкеп соғумен байланысты емес қылмыстық құқық бұзушылықты немесе ауырлығы орташа немесе ауыр емес қылмыс жасаған адам, егер ол жәбірленушімен, арыз берушімен татуласқан болса, (оның ішінде, келтірілген зиянның орнын толтырған болса, медиация тәртібімен) қылмыстық жауаптылықтан босатылуға жатады.

Адам өліміне немесе денсаулығына ауыр зиян келтірумен байланысты емес бірінші рет ауыр қылмыс жасағаны үшін қылмыстық жауаптылықтан босатудың дәл осындай мүмкіндік келесілерге де берілген: кәмелетке толмағандар; жүкті әйелдер; жас балалары бар әйелдер; жас балаларды жалғыз тәрбиелеп отырған ер адамдар; елу сегіз және одан жоғары жастағы әйелдер; алпыс үш және одан жоғары жастағы ер адамдар.

2015 жылғы жаңа ҚПК-тің енгізілуімен медиатордың өкілеттігі кеңейтілді. Осы Кодекстің 85-бабына сәйкес, медиатор бұрын болғандардан басқа, тараптарға медиация тәртібімен татуласуға қол жеткізу туралы келісім жасасуға жәрдемдесуге құқылы. Сонымен қатар, Заң медиатордың келесідей міндеттерін белгіледі:

- 1) медиация кезінде медиация тараптарының келісімімен ғана әрекет ету;
- 2) медиация басталғанға дейін медиация тараптарына оның мақсаттарын, сондай-ақ олардың құқықтары мен міндеттерін түсіндіру;
- 3) медиация рәсіміне байланысты өзіне белгілі болған мәліметтерді жария етпеу.

Осы ереженің 4-бөлігінде медиатордың арыз тіркелген және қылмыстық құқық бұзушылық туралы хабарлама түскен кезден бастап және үкім заңды күшіне енгенге дейін қылмыстық процестің кейінгі сатыларында тараптардың келісімімен медиация рәсімін жүзеге асыруға құқығы бар екендігі нақтыланды.

Осылайша, медиация институты қылмыстық процесте өз дамуын жалғастыруда. Сонымен бірге, Қылмыстық кодекстің жоғарыда аталған 68-бабында көзделген негіздер оңалтуға жатпайтындар тізімінде сақталуы бұл институттың ауқымын негізсіз қысқартатындығына сенімдіміз. Өйткені, мұндай негізде іс қысқартылған кезде туындайтын заңды шектеулер мен оңалту шығындары іс жүзінде қылмыстық жауапкершілікке тартылған көптеген адамдарды бітімгершілік пен медиацияны қолданудан тайдырады.

5. Процессуалдық келісім институтының заңнамалық дамуы

Реформаның бұл бағыты, бір жағынан, революциялық болды. Шын мәнінде, қылмыстық заңды бұзған әрбір адам үшін жазаның бұлтартпастығы идеясына негізделген кеңестік сот төрелігінің тұжырымдамасынан түбегейлі ерекшеленетін қылмыстық іс жүргізу қызметіндегі дербес бағыт беретін жаңадан тұтас бір институт құрылды.

Қылмыстық құқықтық қақтығысты процессуалдық келісім жасау арқылы шешудің жалпы идеясы (негізінен АҚШ-тың құқықтық жүйесінен алынған) процессуалдық нысанды жеңілдету және сондай-ақ қылмыстық процеске кінәні мойындау, қылмыстық қудалау органдарымен бірлесіп әрекет ету және соның салдарынан жасалған іс-әрекеттер үшін жазаның мөлшерін азайту үшін стандартты іс жүргізудің орнына осы нысанды таңдау мүмкіндігін енгіз болып табылды. Мемлекет үшін бұл процедура қылмыстық сот ісін жүргізуге жұмсалған сомадан көп ақша үнемдейді.

2015 жылғы ҚПК-де процессуалдық келісімдердің түрлерін бекітетін, екі тараудан тұратын 13-бөлім қарастырылған (кінәні мойындау туралы келісім немесе ынтымақтастық туралы келісім нысанында). Бөлім сондай-ақ, іс жүргізу келісімдерін жасасу шарттарын, мұндай келісімдерді жасаудың салдарын, оларды дайындау және прокурордың бекіту тәртібін біршама егжей-тегжейлі сипаттайды (ҚПК-тің 63-тарауы).

Осы бөлімнің жеке тарауы сот процесіне қатысушылардың құқықтары мен міндеттерін, осындай келісімнің мәні бойынша шешім қабылдау кезінде сотта іс жүргізу қызметін жүргізу тәртібін және процестің басқа да нюанстарын белгілейтін, соттағы ерекше татуластыру рәсімдерін реттейді. Заң іс жүзінде сот ісін жүргізудің ерекше іс жүргізу нысанын құрды.

Осы талдау шеңберінде бұл институттың барлық ерекшеліктерін егжей-тегжейлі сипаттау мүмкін емес, өйткені оны қолдану тәжірибесі кең және түсініксіз және жеке терең зерттеуді қажет етеді. Оны жүзеге асырудың ықтимал салдарын талқылау кезінде көптеген адамдарды, соның ішінде жазықсыз адамдарды тергеу статистикасын жақсарту үшін процессуалдық келісімдер жасасуға мәжбүрлеу және басқа да заңсыз себептер туралы болжамдар айтылды. Дегенмен, заң шығарушы мұндай келісімдерді жасау және сот арқылы қарау кезінде қорғау құқығын жеткілікті түрде қамтамасыз ету арқылы бұл тәуекелдердің көпшілігін болдыртпады. Іс жүзінде мұндай келісімдердің еріктілігі кәсіби заңгердің қатысуымен қамтамасыз етіледі, прокуратура мен сотта тексеріледі және сирек күмән тудырады.

Өткен жылдардағы оны қолданудың жалпы нәтижелерін бағалай отырып, келесі қорытындыларды жасауға болады: күшті құқық қорғау лоббисінің ықпалымен заңда белгіленген бұл мекеме қылмыстық қудалау органдарының өздеріне пайдалануға ыңғайлырақ; мұндай процессуалдық келісімдерді жасау мүмкіндігі толығымен олардың еркіне байланысты; бұл ретте қорғаушы берген процессуалдық келісімді жасау туралы өтінішхатты қанағаттандырудан бас

тартуға немесе келісімді прокурор бекітпеуге, сотта өтпеуіне кепілдіктер жоқ; бірақ бұл ретте мұндай өтінішхат беру фактісі күдіктінің, айыпталушының өзіне қарсы қолданылмайды.

Сонымен қатар, іс жүзінде, әдетте, процессуалдық келісімнің мәтінін прокуратура дайындайды және олармен келісу немесе келмеу қорғау тарапында қалады. Бұл тараптардың теңдігінің пайдасына және бұл процедураның «транзакциялық» сипатына күмән тудыратынының айқын дәлелі болып табылады.

Күдіктілердің сотта ақталу мүмкіндігінің аз екенін біле отырып, мұндай келісімдермен келісуге мәжбүр болуы сирек емес және бұл институт екі негативтің арасынан біреуін таңдау ниетіне көбірек ұқсайды. Қазақстанда ақтау үкімдерінің саны өте төмен болып қалып отыр.

6. Қылмыстық істер бойынша тек айыпталушылар мен күдіктілерге ғана емес, жәбірленушілер мен куәларға да білікті заң көмегін көрсету тетіктерін одан әрі жетілдіру

Бұл бөлімдегі заңнамадағы ең түбегейлі өзгеріс қылмыстық процеске мүлде жаңа субъект — қорғауға құқығы бар куәгердің енгізілуі болды. Бұл талдауда аталған процеске қатысушы қылмыстық істі қозғау сатысының күшін жою контекстінде атап өтілді. Дегенмен, мәселені кеңірек қарастыратын болсақ, «күдікті» деп аталатын куәгерге қорғау құқығын беру, шын мәнінде, қылмыстық процестің орбитасына қатысатын тұлғаның айғақ беру үшін қорғану құқығын қамтамасыз ету мәселесінде үлкен қадамды білдіретіндігі анық.

Іс жүзінде мұндай адамды іс бойынша куәлік беруге мәжбүрлеудің заңды мүмкіндігі алынып тасталады, өйткені толыққанды қорғаушы мәртебесі бар адвокаттың қатысуымен жауап алу мүмкіндігіне кепілдік беріледі, сондай-ақ айғақ беруден бас тартқаны үшін қылмыстық жауаптылықты жоққа шығарады. Сонымен қатар, қорғауға құқығы бар куә қылмыстық процеске толыққанды қатысушының басқа да көптеген өкілеттіктеріне ие болды: сараптамаларды тағайындау туралы қаулылармен және олардың қорытындыларымен танысу; өзіне қарсы айғақтар беретін адамдармен бетпе-бет келгенде және т. б. Іс жүзінде бұл оның процессуалдық мәртебесін субъектіден процеске толыққанды қатысушыға, яғни іске өз мүддесі бар және оны қорғайтын тұлғаға айналдырады.

1997 жылғы Қылмыстық іс жүргізу кодексінде кәмелетке толмаған немесе физикалық немесе психикалық жай-күйіне байланысты өз құқықтары мен заңды мүдделерін өз бетінше қорғау мүмкіндігінен айырылған жәбірленушілерге білікті заң көмегін алу құқығына кепілдік берілген. Бұл жағдайларда жәбірленушінің өкілі ретінде жәбірленуші немесе оның заңды өкілі сайлаған адвокат жіберіледі. Егер адвокатты жәбірленушінің өзі немесе оның заңды өкілі шақырмаса, адвокаттың қатысуын қылмыстық процесті жүргізуші орган қаулы шығару арқылы қамтамасыз етеді. Қаулы облыстың, республикалық маңызы бар қаланың, астананың адвокаттар алқасына немесе оның құрылымдық бөлімшелеріне орындау үшін жіберіледі және ол келіп түскен сәттен бастап жиырма төрт сағат ішінде орындалуға жатады.

2015 жылғы ҚІЖК-нің 76-бабында адвокаттың көмегін алуға құқығы бар жәбірленушілер тізімінде жоғарыда аталғандардан басқа сот ісін жүргізу тілін білмейтін тұлғалар да енгізілген. Бәлкім, дәл осы романды Тұжырымдама ережелерін жүзеге асырудың бір түрі ретінде қабылдау керек.

Тұтастай алғанда, осы бөлімдегі Тұжырымдаманың ережелері айтарлықтай дәрежеде жүзеге асырылды және кейбір қылмыстық-процессуалдық институттардың жүйелік деңгейде түбегейлі өзгеруіне әкелді деп қорытынды жасауға болады. Осылайша, атап айтқанда, процеске қорғау құқығы бар куәны енгізу азаматтарды қылмыстық процестің орбитасына бірінші кезекте тарту кезінде жеке тұлға құқықтарының қосымша кепілдіктерін жасады, сондай-ақ қылмыстық істерді тергеудің бастапқы сатыларында барлық тараптардың мүмкіндіктерін белгілі бір дәрежеде түсіндіріп берді.

Тұжырымдамады: «Жедел-ізвестіру қызметін жүзеге асыруда заңдылықты, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қатаң сақтау маңызды міндет болып табылады. Осыған байланысты азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына кепілдік беру жүйесін күшейту, жеке өмірге қол сұғылмауды, жедел-ізвестіру қызметінің құралдары мен әдістерін заңсыз пайдаланғаны үшін жауапкершілікті қамтамасыз ету қажет. Осы тұрғыда жеке өмірге қол сұғылмаушылық түсінігін анықтаудың дәлелді құқықтық тәсілдерін әзірлеу қажет» — деп көрсетілгеніне қарамастан, заңнамадағы және құқық қолдану тәжірибесіндегі кейбір олқылықтар мемлекеттің жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығын және басқа да негізгі адам құқықтарын құрметтеу дәрежесіне күмән келтіруде.

Мәселен, 2015 жылғы Қылмыстық іс жүргізу кодексіндегі жасырын тергеу әрекеттерін жүргізу тәртібі мен жүргізу тәртібін және кейіннен осы әрекеттерге санкция беруді тергеу соттарының құзыретіне беруді реттеу заң шығарушының жеке өмір саласына негізсіз қол сұғуға қарсы іс жүргізу кепілдіктерін жасауға әрекетін көрсетеді.

Алайда, шын мәнінде, мұндай, оның ішінде негізсіз, басып алудан қорғаудың түбегейлі жүйесі жоқ. Өйткені жасырын тергеу әрекеттерінің институтымен қатар, 1990 жылдардың соңынан бастап тиісті заңмен реттелетін арнайы жедел-ізвестіру іс-шараларын жүргізу мүмкіндігі өзгеріссіз дерлік сақталуда. Бұл іс жүзінде оның қылмыстық-процессуалдық үнсіз егіздерінің барлық заң-шектеушілік әлеуетін қайталайды. Бұл ретте мұндай жедел шараларды жүзеге асыруға санкцияны неғұрлым объективті тергеу судьясы емес, қылмыстық қудалау органдарының өкілі — прокурор береді. Осыған байланысты, Тұжырымдама ережелерінің бұл бөлігінде іс жүзінде жүзеге асырылмай, декларативті деңгейде қалды деп есептейміз.

Қорытындылар

2010–2020 жылдарға арналған Құқықтық саясат тұжырымдамасының ережелері көбінесе заңнамада және оны қолдану тәжірибесінде көрініс тапқан. Сонымен қатар, реформалардың кейбір бағыттары мен жаңадан құрылған институттардың әлеуеті жүйелі себептерге байланысты тиісінше іске асырылмады: сот билігінің тәуелсіздігінің болмауы; қылмыстық процесті жүргізуші органдардың қызметін бақылау мен бағалаудың ескірген жүйелері; қоғам мен қарапайым азаматтардың мүдделерін есепке алмай, құқық қорғау лоббисінің күшті ықпалымен қылмыстық іс жүргізу заңнамасының жаңалықтарын қабылдау. Соңғы факт қылмыстық сот төрелігі саласындағы көптеген түбегейлі реформалардың жартыкештігін және толық еместігін түсіндіреді. Осы саладағы заңнама мен тәжірибені одан әрі ізгілендіру және ұтымды ету қажеттілігі күмән тудырмайды.

II. 2030 ЖЫЛҒА ДЕЙІНГІ ҚҰҚЫҚТЫҚ САЯСАТТЫҢ ЖАҢА ТҰЖЫРЫМДАМАСЫНЫҢ ЖОБАСЫНА СЫНИ ШОЛУ

Бұл талдау сарапшының жиырма жылдан астам заңгерлік тәжірибесінің нәтижесінде қалыптасқан жеке пікіріне, сондай-ақ заңнаманы зерделеуге және еліміздегі қылмыстық сот ісін жүргізу нәтижелері туралы ашық мәліметтерге негізделген.

Талдау қылмыстық процестің теориясы мен тәжірибесі бойынша дайындалған және 2021–2030 жылдарға арналған Құқықтық саясат тұжырымдамасы жобасының ережелерін зерделеуге бағытталған Құқықтық саясатты зерттеу орталығына арналған жазбаша заңгерлік кеңес болып табылады.

Сарапшыларға келесі сұрақтар қойылды:

- 1) *Саладағы негізгі проблемалық мәселелер қандай және 2030 жылға дейінгі жаңа Тұжырымдаманың жобасы олардың оңтайлы шешімін ұсына алады ма?*
- 2) Тиісті құқық саласын дамытудың халықаралық стандарттары мен озық тәжірибелерін ескере отырып, қандай шешімдерді ұсынуға болады?

Бірінші сұраққа жауап бере отырып, біз саланың келесі іргелі мәселелерін атап өтуді қажет деп санаймыз.

1. Сот билігінің жеткіліксіз тәуелсіздігі және соның салдарынан соттар қызметіндегі айыптау бағыттылығы, қылмыстық сот төрелігінің әділеттілігінің жекелеген принциптерінің сақталмауы. Процестің сотқа дейінгі сатысындағы тергеу соттарының адам құқықтарын сақтау функциясының төмен көрсеткіштері

Тәуелсіз сот болмаса, әділ сот төрелігін жүзеге асыру мүмкін емес. Бұл адамзат өркениетінің бүкіл тарихымен расталған бұлтартпас ақиқат. Мемлекеттік айыптау мен қорғауға бірдей құрметпен қарауға қабілетсіз сот дұрыс та, адал да бола алмайды.

Біздің елімізде сот билігінің тәуелсіздігінің болмауы негізінен судьяның өз мәртебесін алуының жалпы шарттарына, сондай-ақ судьяларды өз қызметін жүзеге асыруда басқарудың ішкі тетіктерінің болуына байланысты.

Бұл мәселені қоғамдық талқылауда Қазақстандағы сот билігінің қалыптасуы іс жүзінде атқарушы биліктің күшті ықпалымен жүріп жатқаны және іс жүзінде оның бақылауында екендігі біраз айтылған болатын. Осыған байланысты, судьялар өз өкілеттіктерін ала отырып, олардың заңды иммунитетіне жеткілікті дәрежеде сенім білдірмейді. Бұл олардың қылмыстық қудалау мен әкімшілік органдарға қарсылық тудыратын шешімдер қабылдау мүмкіндігін шектейді.

Бұл проблема қылмыстық процестік емес, конституциялық болып табылады. Бұл саяси-құқықтық сипаты мемлекеттік құрылымды одан әрі демократияландыру, билікті бөлу жүйесін нығайту және билік тармақтары арасындағы өзара әрекеттестікте тежеу мен тепе-теңдік механизмін дамыту мәселелерімен тікелей байланысты екенін білдіреді. Бұл мәселенің егжей-тегжейлі талдауын Қазақстан Республикасындағы адам құқықтары жөніндегі 2017–2021 жылдарға арналған Ұлттық іс-қимыл жоспары жобасының 14-бөлімінде зерделеуге болады³.

Сот билігін қалыптастыруға атқарушы биліктің шектен тыс ықпалы ғана емес, судьяларды соңғысына тәуелді етеді. Сот жүйесінің өзінде судьяларды басқарудың олардың тәуелсіздігін шектейтін тетіктері бар. Мысалы, сот бюрократиясының судьялардың қызметін бұзылған сот шешімдерінің санына негізделген, судьялардың мансаптық өсуіне тікелей әсер ететін және басқа да формальды параметрлер бойынша қолданылатын жүйе судьяларға жасырын бақылау және олардың тәуелсіздігін жою тәсілі болып табылады. Судьялар жоғары тұрған органдарға ұнамсыз шешімдер қабылдаудан аулақ болады, өйткені күшін жою жұмыстағы ақау ретінде қабылданады және болашақта олар үшін жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін.

Судьялардың тәуелсіздігінің тағы бір проблемасы — атқарушы билік басшылығы тағайындайтын сот төрағаларының қолында биліктің негізсіз кең көлемде шоғырлануы болып табылады. Бұқаралық ақпарат құралдарында судьялардың сот төрағалары мен жалпы жүйе тарапынан жасалған қысым мен мәжбүрлеуге қатысты тікелей шағымдану фактілері көптеп кездеседі⁴.

³ Толығырақ мынаны қараңыз: Қазақстан Республикасындағы адам құқықтары жөніндегі 2017–2021 жылдарға арналған ұлттық іс-қимыл жоспары. Жоба. 267–279 беттер. Келесі сайтта жарияланған: https://bureau.kz/monitoring_2/nacionalnyi_plan_deistvii_rk_po_pravam_cheloveka/nacionalnyi_plan_deistvii_v_oblasti_prav_cheloveka_2017-2020/.

⁴ Мысалы, қараңыз: <https://informburo.kz/mneniya/nazarbek-igilikov/groznyy-i-vlastnyy-sudya-raysuda-vsego-lish-maskaza-kotoroy-pryachetsya-zapuganny-chelovek.html>.

Бұл, шынын айтсақ, қиянатты тәжірибе екені анық. Судьялар мойынсұнғыш сарбазға айналып, ешкімге, соның ішінде сот төрағасына бағынбауы керек. Бұл құқықтық және демократиялық мемлекеттегі сот билігінің рухы мен табиғатына анық қайшы келеді.

Айта кету керек, сот тәуелсіздігі мәселелері де жоғары халықаралық деңгейде атап өтілуде. Осылайша, атап айтқанда, БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі комитетінің Қазақстан Республикасының екінші мерзімді баяндамасына қорытынды ескертулерінде былай делінген: «37. Комитет әлі де болса (CCPR/C/KAZ/CO/1, 21-тармақты қараңыз) заң жүзінде де, іс жүзінде де сот билігінің тәуелсіздігін қамтамасыз ету бойынша шаралардың жоқтығына алаңдайды. Атап айтқанда, мыналар алаңдатады: а) судьяларды іріктеу және тәртіптік жауапкершілікке тарту рәсімдері Президенттің Жоғарғы Сот Кеңесінің мүшелерін тағайындауға қатысуына байланысты атқарушы билік тарапынан заңсыз араласуға жеткілікті кепілдік бермейді; б) судьяларды тәртіптік жазаға тартудың құқықтық негіздері, атап айтқанда Конституция талаптарын орындамау, бұлыңғыр, ал судьялар болмашы бұзушылықтар немесе заңды түсіндірмеу үшін жазалануы мүмкін; в) сот жүйесінде сыбайлас жемқорлық бар; және d) айыптаушы тарап азаматтық және қылмыстық сот ісін жүргізуде кең өкілеттіктерді сақтайды, бұл сот ісін жүргізудегі тараптардың теңдігі принципіне бұзады. Бұдан басқа, Комитет тұрақты өсімге қарамастан, ақтау үкімдерінің саны әлі де өте төмен екендігіне алаңдаушылық білдіреді (CCPR/C/KAZ/CO/1, 22-тармақты қараңыз)...».

Біріккен Ұлттар Ұйымының Адам құқықтары жөніндегі комитеті тізбелеген мәселелер іс жүзінде қылмыстық сот төрелігінің негізсіз қатал және репрессиялық тәжірибесінің қалыптасуына әкеледі. Мәселен, тәуелсіз Қазақстанда ақтау үкімдерінің саны соттар қараған қылмыстық істердің жалпы санынан ешқашан бес пайыздан аспаған. Сонымен қатар көптеген дамыған құқықтық жүйелерде соттардағы ақтау үкімдерінің саны Қазақстандағыдан бірнеше есе көп⁵.

Судьялардың қызметіндегі басым айыптау бағыттылығының айқын дәлелі төмендегі кестеде жинақталған деректер болып табылады. Оның мазмұнынан 2020 жылы сылтаулардың онсыз да төмен пайызы өткен жылмен салыстырғанда күрт төмендегені анық⁶.

Жылдар	Есепті кезеңге келіп түскен істер	Аяқталған істердегі тұлғалар саны	Үкім шығару істері қаралды	Қазылар алқасымен қаралды	Сотталған тұлғалар	Ақталған тұлғалар	Алқабилермен ақталған адамдар	Тоқтатылған істердің жалпы саны	Өздеріне қатысты қылмыстық істер тоқтатылған тұлғалар
2013	48 068	56 615	21 833	190	26 968	507	30	20 922	23 534
2014	43 876	51 251	20 571	64	25 079	478	3	18 461	20 465
2015	49 216	55 487	28 031	42	31 603	743	2	16 517	18 440
2016	48 629	56 136	27 989	47	31 823	886	8	16 526	18 864
2017	56 122	65 000	29 378	72	33 671	865	3	20 713	23 422
2018	49 097	56 867	27 817	44	31 652	875	6	15 533	17 779
2019	38 053	43 617	24 026	48	27 156	877	7	9 538	11 051
2020	37 758	42 400	26 423	42	29 882	469	1	9 538	7 426

⁵ Алексей Трошевті қараңыз. Судьялар қалай тұтқындайды және ақтайды: қылмыстық іс жүргізудегі кеңестік мұра. Судьялар қалай шешім қабылдайды: заңды эмпирикалық зерттеу / Ред. В. В. Волкова. — М.: Жарғы, 2012. 52-б.

⁶ Мәліметтер 2013–2020 жылдарға арналған №1 нысан бойынша бірінші сатыдағы соттардың қылмыстық істерді қарау жөніндегі жұмысы туралы есептен алынған // https://www.qamqor.gov.kz/portal/page/portal/POPageGroup/Services/Pravstat?_piref36_258157_36_223082_223082._ora_navigState=eventSubmit_doSearch%3D%25D0%259F%25D0%25BE%25D0%25B8%25D1%2581%25D0%25BA%26p_YEAR%3D2020%26p_MONTH%3D12%26p_AREA%3D190000%26p_REG%3D1900_._%26p_DEP%3D002%26page%3Dmode_report%26currPage%3D1&_piref36_258157_36_223082_223082._ora_navigValues=.

Қылмыстық сот ісін жүргізу тәжірибесінің негізсіз ізденіс екенін көрсететін тағы бір жанама дәлел тергеу соттарының қамауға алу санкцияларын беру статистикасы болып табылады. Тергеу судьясы өз өкілеттігі бойынша қылмыстық қудалау органын қамауға алудан гөрі басқаша, жеңілірек бұлтартпау шарасын қолдануға міндеттейтінін еске салуға мәжбүрміз. Дегенмен, статистика келесі көрсеткіштерді көрсетеді⁷.

Жылдар	Тергеудің бұлтартпау шарасын қолдану туралы өтінішхаттары қанағаттандырылды — қамауға алу (%)
2016	95,3%
2017	93,4%
2018	92,1%
2019	87,9%
2020	86,5%

Мұндай санкциялар саны аздап азайған кезде, қылмыстық сот ісін жүргізуде бұл ең қатаң бұлтартпау шарасын қолданумен тергеу судьяларының келісімінің әлі де жоғары пайызына назар аудару қажет. Өз міндетіне сәйкес адамның негізгі құқықтарын, оның ішінде жеке бас бостандығын қорғауға міндеттелген тергеу судьялары істердің басым көпшілігінде бұл мәселеде қылмыстық қудалау жағына шығатыны анық.

Еркін нарықтық экономикасы бар демократиялық мемлекет үшін меншікке қол сұғылмаушылық құқығы сияқты маңызды құқықты қамтамасыз ету тұрғысынан да шамамен осыған ұқсас көрініс қалыптасуда. Қылмыстық процестің сотқа дейінгі сатысында мүлікке тыйым салу туралы арыздарды қанағаттандыру пайызы айтарлықтай жоғары болып қалуда⁸.

Мерзім	Тергеу органдарының мүлікке тыйым салу туралы өтініштері қанағаттандырылды	Пайыздық арақатынас (%)
2015	2367	95%
2016	2347	96%
2017	2076	94%
2018	1407	79%
2019	1201	77%

Бұл ретте Тұжырымдаманың 4.3-тармағында мына жайтқа назар аударамыз: «Азаматтар мен олардың әл-ауқаты басты құндылықтар болып табылатын мемлекеттік басқарудың сервистік және «адамға бағытталған» моделін қалыптастыру мемлекеттік басқару жүйесінде елеулі трансформациялық өзгерістерді талап етеді». Бұл, оның ішінде қылмыстық процесте меншікке қол сұғылмаушылық кепілдіктерін күшейтуді көздейтіні анық.

Сот демократиясының, оның сот төрелігін жүзеге асырудағы тәуелсіздігінің тағы бір маңызды параметрі болып алқабилер алқасының даму деңгейі табылады. Тұжырымдаманың 4.2-тармағында келесінің көрсетілгені атап өткен жөн: «Азаматтық қоғамның қалыптасуы мен демократияның дамуы өзара тығыз байланысты екені белгілі. Азаматтарды басқаруға кеңінен тарту мемлекет пен қоғам арасындағы түсіністік пен келісім көпірін нығайтуға көмектеседі. Осыған байланысты азаматтық қоғам институттарын, оның ішінде мемлекеттік

⁷ Мәліметтер Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының сайтынан алынды // <https://sud.gov.kz/rus/node/274032>.

⁸ <https://sud.gov.kz/rus/node/274032>.

органдардың қызметіне қоғамдық бақылауды күшейту арқылы кешенді дамыту үшін заңнамалық базаны одан әрі жетілдіру ерекше өзекті болып қала береді». Қылмыстық процесте азаматтық қатысудың мұндай элементі және қылмыстық процеске халықтық бақылау нысаны қылмыстық істер бойынша алқаби ретінде қарапайым азаматтардың жұмысы екеніне сенімдіміз.

Сол жерде, Тұжырымдамада былай делінген: «Құқықтық даму мемлекет пен оның институттарының эволюциялық дамуының ең маңызды шарты ретінде саяси тұрақтылық принципіне негізделуі керек, ең маңызды адам құқықтарының қорғалуының кепілі болып табылады...». Дәл қазылар алқасы оның алдыңғы шебіндегі саяси тұрақтылықты қамтамасыз ететін элемент — оның құқық қорғау органдары ұсынатын мемлекет пен азаматтық қоғам өкілі ретіндегі тұлға арасындағы байланыс нүктесі болып табылады деп есептейміз.

Өкінішке орай, «Бес институционалдық реформаны жүзеге асыру жөніндегі 100 нақты қадам» Ұлт жоспарының ережелерін іске асыру іс жүзінде сәтсіз болды: «Алқабилер сотының қолдану аясын кеңейту. Алқабилер соты міндетті болуы тиіс қылмыстық істер санаттарын заңнамамен анықтау» (21-ші қадам). Алқабилер алқасының юрисдикциясын кеңейту 2023 жылға дейін шегерілді, өйткені тең тұлғалардың сот талқылауы құқығы қазірдің өзінде, шын мәнінде, әрқашан маңызды емес. Алқабилер сотында қаралған істердің саны тұрақты түрде азайып келеді, ал ақтау үкімдерінің пайызы статистикалық деректермен жоғарыда келтірілген кестеден төмендегідей нөлге жақындап келеді.

Соңғы жылдары қалыптасқан алқабилер соттары шығарған ақтау үкімдерін бірнеше рет жоюдың өте зиянды тәжірибесі, сондай-ақ алқабилер сотының классикалық (англо-американдық) үлгісін қолдану туралы пікірталастың нақты қысқаруы осы саладағы сот реформасының деградацияланғанының дәлелі болып табылады.

Бұл түбегейлі қате көзқарас екеніне сенімдіміз, өйткені алқабилер соты соттың тәуелсіздігін нығайтудың тиімді құралы бола алады. Сот төрелігінің нақ осы түрі сот шешімдерінің әділдігі үшін жауапкершілікті мемлекет пен оның қарапайым азаматтары арасында бөлуге және сол арқылы осы саладағы қордаланған қоғамдық-саяси шиеленісті жоюға мүмкіндік берер еді.

Алқабилер сотының құзыретін түбегейлі кеңейту, оның классикалық үлгісін барлық ауыр және аса ауыр қылмыстар бойынша істерге, тіпті азаматтық істердің жекелеген санаттарына енгізу еліміздегі сот билігінің тәуелсіздігін нығайтудағы үлкен серпіліс болуы мүмкін деп есептейміз. Өкінішке орай, қазіргі таңда қазылар алқасының реформасы өз мақсатына жеткен жоқ. Адамгершілігі мол, тиімді мекеменің әлеуеті елімізде сұранысқа ие болып табылмайды.

2. Қылмыстық процесте, әсіресе оның сотқа дейінгі сатыларында қорғаушының жеткіліксіз тиімді және сәндік рөлінен тұратын қорғаныс құқығы мен білікті заң көмегінің жеткіліксіз қамтамасыз етілуі. Адвокаттардың бостандығының жоқтығы және олардың қылмыстық сот ісін жүргізудегі қызметіне кепілдіктердің тиімсіздігі

Тәуелсіз және әділ сотсыз құқықтық және демократиялық мемлекет болуы мүмкін емес. Ал бәсекелестік пен тараптардың теңдігі қамтамасыз етілген жерде ғана әділ сот болады. Осы әділеттілік принципін сақтау ғана әркімнің қорғалу құқығына кепілдік береді. Алайда, тәуелсіз адвокаттық қызмет болмаған жерде тараптардың бәсекеге қабілеттілігі мен теңдігі және қорғану құқығы мүмкін емес. Адвокаттың құқықтық мәртебесі тиісті дәрежеде құрметтелмейінше әділ сот болуы мүмкін емес.

Адвокатура, өкінішке орай, демократиялық мемлекетте сенім артуға құқылы орынға ие болып табылмайды. Қазіргі уақытта заң адвокаттық лицензиядан айыруға адвокаттар алқасының өзінің тәртіптік органдарының пікірін есепке алмай-ақ рұқсат береді. Адвокаттарда

олардың иммунитетіне сенімді кепілдіктер жоқ; кәсіби қорғаушылардан өздерінің процестік міндеттерін орындауына байланысты өздеріне белгілі болған мән-жайлар бойынша куә ретінде жауап алу әрекеттері орын алуда; заң кеңселерінде тінту, сондай-ақ кәсіби міндетін атқарып жүрген адвокаттарға күш қолдану фактілері бар.

Адвокаттар алқасы делегаттарының республикалық конференциясы қабылдаған қарарда атап өтілгендей, «...соңғы уақытта бірқатар мемлекеттік органдардың іс-әрекетінде адвокаттардың құқықтарын бұзу үрдісі күшейіп, адвокаттық қызметтің кепілдіктеріне және адвокатураның тәуелсіздігіне көптеген бұзушылықтар орын алуда. Адвокаттардың жұмысына кедергі келтіру және адвокат-клиенттің құқықтарын бұзу жағдайлары жиілеп барады. Адвокаттарды қылмыстық істерге қорғаушы ретінде қатысудан шеттету үшін олардан заң көмегін көрсету мән-жайлары бойынша жауап алуға шақырылады, қызметтік және тұрғын үй-жайларда тінтулер жүргізіледі, оларға қатысты жедел және жасырын тергеу әрекеттері жүргізіледі... Әлеуметтік желілер мен бұқаралық ақпарат құралдарында заңгерлердің заңдылық, құқықтық реформа және адам құқықтарын сақтау мәселелері бойынша еркін сөйлеу құқығына қол сұғу әрекеттері жасалуда. Халықаралық конференциялар мен басқа да қоғамдық іс-шаралар кезінде адвокаттарды кемсіту фактілері орын алды. Мемлекеттік құқықтық басылымдардың беттерінде сот билігінің жекелеген өкілдері адвокаттардың қызметіне араласу және оларға экономикалық қысым көрсету мақсатын көздеп, адвокатураның тәуелсіздігіне қарсы бағытталған ой-пікірлерін білдіреді...».

БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі комитеті Қазақстан Республикасының екінші мерзімді баяндамасына қорытынды ескертулерінде адвокаттарға олардың кәсіби қызметіне байланысты қорқытулар, шабуылдар мен қорқытулар болып жатқаны туралы ақпаратқа алаңдаушылық білдірді.

Қорғау құқығы әлі де әртүрлі тәсілдермен бұзылады, оның бірі — өз таңдауы бойынша адвокатқа қол жеткізу құқығын шектеу. Бұл әдістердің ішіндегі ең сорақысы — күдіктінің өзі таңдаған адвокаттың мемлекеттік құпияларды білуге рұқсаты жоқ деген себеппен қорғауға тыйым салуы. ҚПК адвокаттарды мұндай рұқсат алуға міндеттемейді. Мемлекеттік құпияларға рұқсат алу тәртібі ашық дереккөздерде жарияланбаған нұсқаулықпен реттеледі, рұқсаттың өзі ұлттық қауіпсіздік органдары қызметкерлері жүргізген адвокаттың арнайы тексеруінің нәтижелері бойынша ғана беріледі. Осылайша, адвокаттың процессуалдық қарсыластары оған мұндай рұқсат беру немесе бермеу, демек, оның іс бойынша іс жүргізуге қатысуына рұқсат беру-бермеуді өздері шешеді. Бұл қылмыстық процестегі тараптардың теңдігі принципіне анық қайшы келеді, сондықтан мұндай процесті әділетсіз және біржақты етеді.

Қазақстан Республикасының екінші кезеңдік баяндамасына Қорытынды ескертулерде «39. Комитет мемлекеттік құпияларға қатысты істерде (CCPR/C/KAZ/CO/1, 20-тармақты қараңыз), адвокаттар, сонымен қатар, өз клиенттерінің мүддесін қорғамас бұрын, үкіметтің рұқсатын алуы қажет болған жағдайда, олардың таңдауы бойынша адвокатқа қол жеткізуге негізсіз шектеулерге алаңдаушылық білдіреді (2 және 14-баптар)» деп көрсетілген.

Қорғау құқығын бұзудың тағы бір түрі — адвокаттың құқық қорғау органына жеткізілген клиентке уақтылы физикалық түрде қол жеткізбеу болып табылады. Тәжірибелі заңгерлердің әрқайсысы тергеу органының қақпасының алдында қамаудағы адаммен бірден кездесуге босқа әрекеттеніп, сағаттап тұруға мәжбүр болғанын көптеген мысалдар келтіре алады. Бұл архаикалық және жол берілмейтін тәжірибені заңнамалық түзету азаптау, қиянат жасау және куәлік беруге заңсыз мәжбүрлеу фактілерін айтарлықтай азайтатыны анық.

Заңда адвокаттардың кабинеттерінде тінтуге тікелей тыйым салынбаған, адвокаттың куәлік иммунитеті мезгіл-мезгіл бұзылып жатады. Қорғаныс құқығы мен білікті заң көмегін алу құқығын жүзеге асыруға қатысты бұл үйінді проблемалар шешілуі тиіс екені анық.

3. Сотқа дейінгі іс жүргізудің бюрократиялығы мен ауырлығы, тергеу органдарын қылмыстық процеске қатысушы азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын сақтауға мәжбүрлеудің тиімді тетіктерінің жоқтығы, қылмыстық іс жүргізу заңнамасының тұрақсыздығы.

Бас бостандығынан айыруға байланысты бұлтартпау шаралары қолданылмаған істерді тергеу жылдарға созылуы мүмкін. Сонымен қатар, қылмыстық процестің орбитасына тартылған, қорғауға құқығы бар куәгер немесе күдікті мәртебесіндегі адамдар психикасы мен денсаулығы үшін осы өте қиын құқықтық жағдайда бұрыннан бар.

Тергеудің «ақылға қонымды» мерзімі түсінігі іс жүзінде қылмыстық қудалау органдарының өздеріне қолайлылық ұғымына айналды, өйткені бұл «ақылға қонымды» мерзімдерді қылмыстық жауаптылықтың ескіру мерзіміне дейін ұзарту мүмкіндігі бар. Ескіру мерзімі тиісті материалдық-құқықтық сипатқа ие болса, олардың болуы түсінікті болса, онда оларды тергеу мерзімдерімен байланыстыру соңғысын негізсіз ұзартады. Ақылға қонымды мерзімдерді де уақытында ұзартуға болмайтыны анық, әсіресе, егер ол қылмыстық процеске қолданылуы мүмкін қатаң құқықтық шектеуге байланысты болса. Тергеу мерзімдері заңда нақты белгіленіп, олардың аяқталуына қарай күдіктілердің кінәсі сол уақытқа дейін дәлелденбесе, қылмыстық қудалау ақтау тәртібімен тоқтатылуы тиіс.

Алайда, кейде қылмыстық процеске жәбірленушілердің жағдайы жақсы емес. Кейбір жағдайларда олар да күрделі қылмыстық істерді толық және жан-жақты тергеуге әдетте қабілетсіз және мүдделі емес, жансыз бюрократиялық машинаның алдында жылдар бойы өз істерін дәлелдеуге мәжбүр. Бұқаралық ақпарат құралдарында, әлеуметтік желілерде көптеген қылмыстарды, соның ішінде жыныстық сипаттағы қылмыстарды тергеудің сапасы мен жылдамдығының төмендігі туралы шағымдар көптеп түсуде.

Тергеушілердің іс-әрекеттеріне прокуратураға, тіпті тергеу соттарына шағымдану рәсімдері көбінесе тиімсіз және дер кезінде рәсімделеді. Бұл процедуралардың кемшілігі бюрократия, біржақтылық, кәсіпқойлықтың төмендігі, үстірттік және айыптаушылдық болып табылады. Шағымдарды қарау көбінесе формальды, техникалық сипатта болады, шағымдарға жауаптар көбіне бос және нашар дәлелді болады.

Қолданыстағы заңнамада көзделген алдын-ала тергеу деректерін жария еткені үшін жауапкершілік процеске қатысушылардың құқық қорғау жүйесіндегі қоғамдық бақылауға жүгіну мүмкіндігін шектеуге мүмкіндік береді және заң мен адам құқықтарын өрескел бұзу фактілерін жария етуге мүмкіндік бермейді.

Осы талдаудың авторына қойылған екінші **сұрақтың жауабын** БҰҰ Комитетінің Қазақстанның екінші мерзімді баяндамасына қатысты бұрын айтылған ескертулері негізінде ішінара тұжырымдауға болады, оған сәйкес: *«Қатысушы мемлекет сот билігінің тәуелсіздігін заң жүзінде де, іс жүзінде де қамтамасыз ету және судьялардың құзыреттілігіне, тәуелсіздігіне және өзгермейтіндігіне кепілдік беру үшін барлық қажетті шараларды қабылдауы керек. Ол, атап айтқанда келесілерді жүзеге асыруы тиіс:*

- a) атқарушы биліктің сот жүйесіне орынсыз араласуының барлық нысандарын жою және мұндай айыптауларды тиімді тексеру;*
- b) сот жүйесіндегі сыбайлас жемқорлықпен күресу және кінәлілерді, соның ішінде тартылуы мүмкін судьяларды қудалау және жазалау бойынша күш-жігерді күшейту;*
- c) судьяларды сайлау процесіне басшылық жасау үшін құрылған Жоғары Сот Кеңесінің толық тәуелсіз болуын және толық ашықтықта жұмыс істеуін қамтамасыз ету және осы мақсатта Кеңес мүшелерінің көпшілігін соттың өзін-өзі басқару органдары сайлайтын судьялар болуын қамтамасыз ету үшін оның құрамын қайта қарауды қарастыру;*

- d) *сот жүйесіндегі тәртіпті тәуелсіз орган қадағалап отыру үшін шаралар қабылдау; судьяларға қатысты тәртіптік жауапкершілікке тартудың, оның ішінде қызметінен босатудың негіздерін түсіндіру, тәртіптік істерді қарау кезінде заңды процестің сақталуын және берілген тәртіптік жазаларды соттың тәуелсіз қарауын қамтамасыз ету;*
- e) *Бас прокуратураның іс-әрекеттері сот билігінің тәуелсіздігіне нұқсан келтірмеуі және сот ісін жүргізуде тараптардың теңдігі принципінің қатаң сақталуы үшін оның өкілеттіктерін қайта қарау;*
- f) *адвокаттардың іс жүзінде тәуелсіздігін қамтамасыз ету үшін жеткілікті кепілдіктерді қамтамасыз етеді; адвокаттарды қудалау немесе қудалау немесе олардың жұмысына орынсыз араласу болуы мүмкін кез келген әрекеттерден аулақ болуға және мұндай әрекеттер үшін жауаптыларды жауапкершілікке тарту».*

Қылмыстық сот ісін жүргізуді реформалау тұжырымдамасының жалпы алғанда қолданыстағы заңнаманы жетілдіруге бағытталған 4.10-тармағында айтылған идеялардың рухы мен мазмұны жағынан неғұрлым техникалық екендігіне назар аударуға мәжбүрміз; сонымен бірге олар қылмыстық іс жүргізу күн тәртібінде бұл проблемалар ерекше өткір болғанымен, құқық қолдану сипатындағы мәселелерге көңіл бөлмейді. Бұл мәселелердің тізбесі Тұжырымдаманың ең соңында табиғатты қорғау заңнамасының қыр-сырынан және жер қойнауын пайдалану проблемаларынан кейін қарастырылғаны қынжылтады, бірақ қылмыстық процесте адамның ең негізгі құқықтары шектеледі.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде, сондай-ақ Тұжырымдаманың 4.3-тармағына сәйкес «Азаматтар мен олардың әл-ауқаты басты құндылықтар болып табылатын мемлекеттік басқарудың сервистік және «адамға бағытталған» моделін қалыптастыру мемлекеттік басқару жүйесінде елеулі трансформациялық өзгерістерді талап етеді» екеніне сүйене отырып, салада қордаланған мәселелерге келесі шешімдерді ұсынамыз.

1. Тиісті конституциялық заңнамада Қазақстан Республикасының Жоғары Сот Кеңесін оның құрамына азаматтық қоғам өкілдерін міндетті түрде енгізе отырып, биліктің атқарушы, заң шығарушы және сот тармақтары басшыларының бірлесіп құрылуын қамтамасыз ету.
 2. Судьяларды іріктеу процесінде, оның ішінде халықтың немесе жергілікті өкілді органдардың қатысуымен судьяларды сайлау кезінде ашық конкурстық рәсімдерді қолдану.
 3. Алқабилер алқасының өкілеттіктерін ауыр және аса ауыр қылмыстардың барлық істерін қамту үшін кеңейту, сондай-ақ мұндай соттың классикалық (англо-американдық) үлгісіне көшу.
 4. Сот төрағаларының өкілеттігі соттар қызметінің ұйымдастыру-экономикалық мәселелерімен ғана шектеліп, оларды осы соттар судьяларының жұмысы мен мансабына ықпал етуден айыру.
 5. Судьяларға қатысты тәртіптік істерді жүргізу тәртібі олардың тәуелсіздігіне нұқсан келтірмеу.
6. Заңда адвокаттарға қатысты жедел іздестіру жүргізуге тыйым салуды белгілеу, сондай-ақ телефон арқылы сөйлесулерді тыңдау мен жазуға, адвокаттардың қызметтік және тұрғын үй-жайларына басып кіруге, оның ішінде ашық және жасырын тексерулерді, тінтуді, алуды және басқа да осыған ұқсас әрекеттерді жүзеге асыруға байланысты жасырын тергеу әрекеттерін жүргізуге тыйым салу.

7. Құқық қорғау органдарымен құпия негізде ынтымақтасатын тұлғалар ретінде адвокаттарды тартуға заңмен тыйым салу.
8. Адвокаттарды мемлекеттік құпияларға қатысты істерге қатысуға жіберу мәселесін адвокаттан осы құпияларды жария етпеу туралы қолын алып тастау арқылы шешу.
9. Адвокаттардың сотқа дейінгі бас бостандығынан айыру орындарында, қылмыстық қудалау органдарынан және соттан тиісті рұқсаттарды алуды қажет етпей, адвокаттың куәлігі мен хабарламасы негізінде, жазасын өтеу орындарында және құқық қорғау органдарының үй-жайларында ұсталатын өз қорғаушыларына еркін кіруін қамтамасыз ету.
10. Алдын-ала тергеу жүргізудің және күдіктілердің кінәсі дәлелденбеген жағдайда олардың кінәсіздігін мойындай отырып, қылмыстық қудалауды тоқтатудың арнайы белгіленген шекті мерзімдері заңда бекіту.

III. 2030 ЖЫЛҒА ДЕЙІНГІ ҚҰҚЫҚТЫҚ САЯСАТ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ ЖОБАСЫНЫҢ «ҚЫЛМЫСТЫҚ-ПРОЦЕСТІК ҚЫЗМЕТ» БӨЛІМІ БОЙЫНША ҰСЫНЫСТАР

Әділ қылмыстық сот төрелігінсіз құқықтық және демократиялық мемлекет болуы мүмкін емес. Онсыз жеке адамның шынайы бостандығы, қоғамдық тыныштық, қауіпсіздік, адамның амандығы мен бақыты, сондай-ақ жеке меншікке қол сұғылмаушылық болмайды, демек, толыққанды нарықтық экономика да болмайды.

Мемлекет тарапынан адам құқықтарының ең қатаң шектелуі қылмыстық сот ісін жүргізу шеңберінде орын алады. Осы себепті мұндай құқықтардың іс жүргізу кепілдіктерін, әсіресе, алдын-ала тергеу және қылмыстық істерді нақты қарау сатысында сот бақылауы тұрғысынан жетілдіруді жалғастыру маңызды екені сөзсіз.

Алқабилердің қатысуымен сотты дамыту қажеттілігіне ерекше назар аудару қажет. Бұл институт адамзаттың ғасырлар бойы әркімнің тең сотқа, сотталушының кінәсі немесе кінәсіздігі туралы шешім қабылдаудағы ең тәуелсіз және еркін төреші құқығын барынша тиімді қамтамасыз ету үшін азап шеккен жолы болып табылады.

Алқабилердің қатысуымен сотты кеңінен қолдану қылмыстық саясатты жүзеге асыру жауапкершілігін мемлекет пен халық өкілдері арасында бөлуге мүмкіндік береді. Бұл мемлекеттік айыптау мен азаматтық қорғау арасындағы байланыс орнында жинақталған әлеуметтік шиеленістің көп бөлігін жояды. Алқабилердің тәуелсіздігіне күмән тудырмас үшін қылмыстық іс бойынша факті бойынша мәселені шешуді, кәсіби судьяны кеңесу бөлмесінен шығаруды олардың айрықша құзыретіне қалдыру керек.

Алқабилер алқасы сыбайлас жемқорлыққа немесе басқа да сыртқы әсерлерге әлдеқайда аз ұшырайды, өз шешімдерін қарапайым адамның парасаттылығы мен ар-ожданына негіздейді, бұл сот залдарына көбірек адамгершілік пен әділеттілік әкелуі керек.

Алқабилер алқасының юрисдикциясы ауыр және аса ауыр қылмыстар туралы барлық істерге де таралуы керек. Сотталушының кінәсі немесе кінәсіздігі туралы мәселені кәсіби судьяның қатысуынсыз халық өкілдерінің өзі шешетін алқабилер сотының классикалық англо-американдық үлгісіне көшу қажет.

Қылмыстық сот төрелігін реформалаудың тағы бір іргелі мәселесі — тараптардың бәсекеге қабілеттілігі мен теңдігі принципін нақты сақтау негізінде айыптау және қорғау өкілеттіктері арасындағы ақылға қонымды теңгерімді қалпына келтіру болып табылады. Біздің елімізде қылмыстық процесс аралас түрлерге жатады, мұнда бәсекелестік тек сот сатыларында ғана көрініс береді, ал сотқа дейінгі іс жүргізу барысында инквизициялық бастама басымдыққа ие болады. Мәселен, алдын-ала тергеудегі адвокат тек арашашы және шағымданушы ғана, бірақ тәуелсіз дәлелдеу субъектісі және маңызды шешім қабылдайтын процеске қатысушы бола алмайды.

Қазіргі уақытта біз ең алдымен қылмыстық істер бойынша адвокаттық қызметтің кепілдіктері туралы айтып отырмыз. Кәсіби қорғаушы, өкінішке орай, тергеу принципі басым болатын қылмыстық процессте әлі де жиі сәндік тұлға болып қала береді. Бұл тұжырымның негізгі дәлелі болып құқық саласындағы заңгер қызметінің тиімсіздігі табылады. Қорғаушының пайдасы қызметінің төмен коэффициенті ақтау үкімдерінің өте төмен пайызымен, ол өкілдік ететін процеске қатысушылардың шағымдарына формальды жауаптардың үлкен санымен және өз клиенттеріне қатысты сотқа дейінгі құқықтық шектеулерді кеңінен қолданумен расталады.

Адвокаттар қамауға алынған клиенттеріне дер кезінде қол жеткізе алмайды. Мемлекеттік құпияға қатысты істер бойынша өз қалауы бойынша адвокат таңдау құқығын шектеу мәселесі шешілген жоқ. Адвокаттар әрқашан өз клиенттерін түбегейлі және белсенді түрде қорғауға қабілетті емес, өйткені олардың процессуалдық қарсыластарының олардың жеке және кәсіби өміріне негізсіз енуіне кепілдік жоқ. Адвокат жұмыс барысында айтқан мәлімдемесі үшін қудалау құрбаны болуы мүмкін; кәсіби қоғамдастықтың өзінің тәртіптік органдардың пікірін есепке алмастан, Әділет министрлігі берген талап-арыз негізінде лицензиясынан, нәтижесінде, жұмысынан да айырылу мүмкін. Қылмыстық процесстегі адвокат кеңестік кезеңнен бері қорқытып, жаншылды; ал тәуелсіздік жылдарында орын алған құқық қорғау режимін салыстырмалы түрде ырықтандыру жағдайды түбегейлі жақсарта алмады.

Осыған байланысты, адвокаттың өзінің қызметтік міндетін атқару кезінде заңды түрде жасаған мәлімдемелері мен әрекеттері үшін оны заңсыз жауапкершілікке тарту мүмкіндігін заңнамада алып тастау арқылы адвокаттардың тәуелсіздігінің кепілдіктерін күшейту қажет.

Адвокат лицензиясын алу және одан айыру атқарушы биліктің өз еркімен жасау мүмкіндігінсіз, адвокаттардың кәсіби қоғамдастығының толық бақылауында болуы керек. Адвокаттардың кәсіби құпиясы саласына қол сұғумен байланысты оларға қатысты жедел немесе жасырын тергеу әрекеттерін жасауға нақты тыйым салу қажет. Құқық қорғау органдарымен құпия негізде ынтымақтасу үшін адвокаттарды тартуға болмайды.

Адвокаттардың дәлелдемелерді жинау және біріктіру, оның ішінде параллельді тергеу жүргізу арқылы өкілеттіктері түпкілікті заңмен реттелуі керек. Адвокаттар адвокаттың жеке куәлігін және хабарламаны көрсеткеннен кейін қамауға алынған клиенттеріне дереу еркін қол жеткізе алатын уақыт жетті. Заңға негізделмеген, адвокаттың мемлекеттік құпияға қол жеткізбеу себебімен іске қатысуына жол бермеу тәжірибесін тоқтату қажет. Тиісті жазылымды таңдау арқылы мұндай қабылдау мәселесін шешудің уақыты да келді.

Қылмыстық іс жүргізуді реформалаудың перспективалық бағыты сот бақылауын одан әрі жетілдіру және дамыту болып табылады. Өкінішке орай, статистика тергеу судьяларының қызметінде ғана емес, сонымен қатар апелляциялық сатыдағы тергеу судьяларының шешімдерін қорғаушы тараптың пайдасына жиі бұзатын жоғары тұрған әріптестерінде де күшті айыптау бағыттылығын көрсетеді. Бұл ретте, процеске қатысушылардың арыз-шағымдарын қарауда формализм көп.

Бұл институттың барлық мәселелерінің негізгі арқауы мынада жатқаны анық: тергеу судьяларының жеткіліксіз тәуелсіздігі; олардың адам құқықтарының шынайы мақсатын дұрыс

түсінбеулері; ішкі бақылау тетіктеріне, сондай-ақ қылмыстық қудалаудың бүкіл механизміне қатысты осалдықтар мен әлсіздіктер.

Біздің қоғамды жайлаған жалпы сыбайлас жемқорлықтың кері әсері де жоққа шығарылмайды, соның салдарынан тергеу судьялары күдіктілердің пайдасына шешім шығарудан қорқады, өйткені мұндай шешімдер тегін қабылданбайды деген қауесет шығуы мүмкін.

Бұл институттың жұмысына кедергі келтіретін факторлар сот жүйесінде атқарушы билік тағайындайтын сот төрағаларының өкілеттігінде бейнеленген бюрократиялық иерархияның болуы болып табылады. Сондай-ақ, жоғары тұрған орган күшін жойған әрбір судья шешімдерінің статистикасына қарай судьялардың жұмысын бағалау тәртібі де негативті әсер етеді. Бұл жағдай судьялар өз қызметінде ресми және бейресми түрде ұстануға тиіс белгілі бір «тұжырымның» қалыптасуына ықпал етеді.

Жоғарыда айтылғандарды негізге ала отырып, тергеу судьялары институтын дамыту қажет деп есептейміз. Бұл мұндай судьялардың тәуелсіздігін арттырудан, олардың шешімдері үшін жасырын жауапкершілікті олардың қызмет тәжірибесінен алып тастаудан тұруы мүмкін. Мұндай судьялар жергілікті деңгейдегі азаматтық қоғам өкілдерінің қатысуымен сайлануы керек, жоғары тұрған органдарға ресми бағынышты болмауы керек, өздеріне келіп түскен материалдардың мәні бойынша шешім қабылдауда толық тәуелсіз болуы керек.

Қылмыстық сот ісін жүргізуді жетілдірудің маңызды бағыты дәлелдемелерді жинау жөніндегі уәкілетті органдардың іс-әрекеттеріне (азаматтардың тұрғын үйге қол сұғылмаушылық, хат алмасу, келіссөздер, электронды хабарламалар құпиясы, меншікке қол сұғылмаушылық құқығы сияқты негізгі құқықтарын шектеуден тұратын) процессуалдық кепілдіктер тетіктерімен біріктіру және «құрастыру» қажеттілігі болып табылады.

Өкінішке орай, жасырын тергеу әрекеттері институтының заңға енгізілуі бір кездері құқық қорғау органдарының құқық қолдану әлеуетін төмендетпей, керісінше, басып кіру құралдарын кеңейтіп, азаматтардың конституциялық құқықтарының аясын ұлғайтты. Өйткені, прокурорлар санкциялаған арнайы жедел-ізвестіру шараларымен қатар, қазір тергеу судьялары санкция берген жасырын тергеу әрекеттері де пайда болды. Нәтижесінде, біреудің құқықтарын бұзудың жай ғана көп тәсілдері бар.

Адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары ең қымбат құндылық саналатын құқықтық демократиялық мемлекетте құқықтық шектеулердің қатарлас екі жүйесінің болуына жол берілмейтіні анық. Қылмыстық қудалау органдарына неғұрлым қолжетімді жасырын тергеу әрекеттерінің клондары ретінде арнайы жедел-ізвестіру шаралары ұмытылуы тиіс. Құқықтық шектеу әрекеттерінің осы құралдарының барлығы біртұтас болуы, ҚПК-де реттелуі және толық сот бақылауында болуы тиіс.

2021 жылдың маусымы